

XATTOTLIK SAN'ATINING O'RTA OSIYOGA KIRIB KELISHI

Narzullayeva Xushro'ybegim Shuhrat qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Filologiya va tillarni o'qitish: o'zbek tili yo'nalishi 3-bosqich 5/24-guruh talabasi.

Jo'rayeva Gavhar Eshqobilovna

Ilmiy rahbar.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22880660>

Annotatsiya. Mazkur maqolada xattotlik san'atining tarixiy ildizlari, uning islom madaniyati bilan uzviy bog'liqligi hamda O'rta Osiyo hududiga kirib kelish jarayonlari ilmiy asosda yoritiladi. Temuriylar davrida xattotlik san'atining yuksalishi, qo'lyozma merosining shakllanishi va ushbu san'atning bugungi kundagi ilmiy hamda madaniy ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: xattotlik san'ati, arab yozuvi, O'rta Osiyo, islom madaniyati, qo'lyozma merosi, kufiy yozuv, nasta'liq, temuriylar davri.

Movarounnahr va Xuroson hududlari qadimdan islom sivilizatsiyasining muhim madaniy markazlaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Ayniqsa, arab xattotlik san'ati bu o'lkalarda nafaqat yozuv vositasi, balki yuksak badiiy-estetik hodisa darajasiga ko'tarilgan. Islom dini kirib kelgach, mahalliy aholi uning aqida va me'yorlariga amal qilgan holda tasviriy san'atda muayyan cheklovlarga duch keldi. Natijada tasviriy ifoda o'rnini yozuv orqali badiiy ifodalash egallab, xattotlik san'ati jadal rivoj topdi.

Shu jarayonda arab yozuvi turli uslub va shakllarda takomillashib, kufiy, nasx, suls, nasta'liq, devoniy kabi ko'plab yozuv turlarining yuzaga kelishiga zamin yaratdi. Bu esa yozuvni oddiy axborot yetkazish vositasidan san'at darajasiga olib chiqdi. O'rta asrlarda kitob bosish texnologiyasining mavjud emasligi sababli asarlar qo'lda ko'chirilgan va bu jarayon xattotlikni yuksak hunar sifatida shakllantir

Mo'g'ullar istilosi davrida hudud madaniyati, jumladan, qo'lyozma merosiga katta zarar yetgan bo'lsa-da, Temuriylar davriga kelib ilm-fan va madaniyat yana tiklandi. Ayniqsa, Amir Temur tomonidan turli hududlardan mohir ustalar va xattotlarning jalb etilishi natijasida bu san'at yangi bosqichga ko'tarildi. Natijada Movarounnahrda o'ziga xos xattotlik an'analari shakllanib, ko'plab iste'dodli xattotlar yetishib chiqdi.

Shunday qilib, xattotlik san'ati O'rta Osiyo xalqlari madaniy merosining ajralmas qismi bo'lib, u nafaqat yozuv tizimi, balki estetik tafakkur va ma'naviy qadriyatlarning ifodasi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Movarounnahr tarixida arab alifbosi muhim o'rin tutadi. Garchi bu hududda undan avval so'g'd, o'rxun-enasoy kabi yozuv tizimlari mavjud bo'lgan bo'lsa-da, arab yozuvi asrlar davomida ilmiy va ma'naviy merosni avlodlarga yetkazishda asosiy vositaga aylangan. Shu bois uning shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini o'rganish milliy madaniyatimiz tarixini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Arab yozuvining dastlabki ko'rinishlari haqida ma'lumotlar cheklangan. Manbalarda VII–VIII asrlarda qo'llanilgan ma'qaliy yozuvi hamda keyinchalik keng tarqalgan kufiy xati ilk bosqich sifatida qayd etiladi. Vaqt o'tishi bilan yozuv tizimi takomillashib, harflarning aniq talaffuzini ta'minlash maqsadida nuqtalar, harakat belgilar va boshqa diakritik alomatlar joriy

etilgan. Natijada arab alifbosi mukammallashib, 28 harfli tizim shakllangan.¹ X asrga kelib arab yozuvi rivojida muhim burilish yuz berdi. Mashhur olim va xattot Ibn Muqla' tomonidan suls, nasx, muhaqqaq, rayhoniyy, tavqi' va riqo' kabi asosiy yozuv uslublari tizimlashtirildi. Ushbu uslublar yozuvning estetik va funksional imkoniyatlarini kengaytirib, xattotlik san'atining yuksalishiga zamin yaratdi. Keyingi davrlarda esa ta'liq va nasta'liq kabi yangi yo'nalishlar paydo bo'lib, ayniqsa, nasta'liq yozuvi badiiy matnlar va she'riyatni ifodalashda keng qo'llanila boshladi.

Temuriylar davrida xattotlik san'ati yanada ravnaq topdi. Bu davrda kitobat, qo'lyozmalarni bezash va me'moriy obidalarga yozuv bitish ishlari keng rivojlandi. Xoja Mir Ali Tabriziy, Sulton Ali Mashhadiy kabi mashhur xattotlar nafaqat o'z davrining yetuk ustalari, balki xattotlik maktablarining asoschilari sifatida tanilgan. Ularning faoliyati natijasida Hirot, Samarqand va Buxoro kabi markazlarda o'ziga xos xattotlik an'analari shakllandi.

Xattotlik san'ati rivojiga oid nazariy manbalar ham muhim ahamiyatga ega. Turli davrlarda yaratilgan risolalar va tazkiralarda yozuv turlari, ularning qoidalari hamda xattotlarning ijodiy uslublari haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Bu manbalar xattotlik tarixini o'rganishda asosiy ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Alisher Navoiy asarlarida ham xattotlik san'atiga alohida e'tibor qaratilgan lekin xattotlik san'atga bag'ishlagan alohida asar yaratmagan. Ammo buyuk adibning "Mahbub ul-qulub", "Majolis ul-nafois", "Nasoyim ul-muhabbat" asarlarida va "Xamsa" dostonlarining ayrim o'rinlarida uning xattotlik san'at borasidagi qarashlari bayon etilgan. Xattotlarning zimmasidagi yukning mas'uliyatini ta'kidlab o'tganlar. Alisher Navoiy, avvalo, kotiblik san'atni puxta egallagan, xatda yangiliklar kashf etgan, xat va xattotlikka oid risolalar bitib, bu sohada maktab yaratgan xattotlarni tilga oladi. U Sulton Ali Mashhadiy (1432–1520)ga yuqori baho berib, shunday: "Bu kun Xurosonda va olamning aksar bilodida nasx ta'liq xatida qiblat ul-kuttobdir va kitobot mulkining qalamravi yak qalami anga musallamdur", – deb ta'rif bergan.

¹Абдуғаффор Раззоқ Бухорий. Шарқ хаттотлик ва миниатюра санъати намуналари (VII-XXI асрлар мусанниф бисотидан). – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 450.

*Muraqqa. 44-sahifada ta'rif keltirilgan, xattot Sulton Ali Mashhadiy tomonidan nasta'liq xatida yozilib, hazrat Alisher Navoiyga taqdim etilgan madhiyanoma. Hirot, XV asr. Qog'oz, tilla suvi, siyoh, bo'yoq. O'lchami: 27x18 sm. Mo'tabar dastxat: Mazkur madhiyanoma qahqaro (xatni boshlagan joyda tugatish) usulida nasta'liq xatida ko'chirilgan bo'lib, yashil va ko'k bo'yoqlarda yozilgan. Savol-javob tariqasida bitilgan.*²

Navoiy xattotlikni nafaqat hunar, balki yuksak did va axloqiy poklikni talab qiluvchi san'at turi sifatida talqin etadi.

Xattotlik san'ati rivojiga ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan boy ilmiy-adabiy meros katta turtki berdi. Qo'lyozmalarni ko'chirish va bezash jarayoni nafaqat yozuv madaniyatini rivojlantirdi, balki xattotlarning mahoratini ham yuksaltirdi. Bu jarayon orqali Movarounnahrda o'ziga xos xattotlik maktablari shakllandi va rivojlandi. XIV–XV asrlarga kelib, ayniqsa Temuriylar davrida xattotlik san'ati yuksak taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi. Bu davrda ilm-fan, madaniyat va san'atning boshqa sohalari qatori kitobat va husnixat ham davlat tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Natijada turli hududlarda mustaqil xattotlik maktablari yuzaga kelib, ular o'z uslubi va an'analari bilan ajralib turdi.

Movarounnahrda shakllangan asosiy xattotlik maktablari quyidagilardan iborat:

Buxoro xattotlik maktabi – Shayboniylar davrida shakllanib, keyinchalik rivojlangan. Bu maktab vakillari asosan diniy va ilmiy qo'lyozmalarni nafis uslubda ko'chirish bilan mashhur bo'lgan. *Xorazm (Xiva) xattotlik maktabi* – XVIII–XIX asrlarda shakllanib, Munis va Komil Xorazmiy kabi ijodkorlar faoliyati bilan tanilgan. Bu maktabda badiiylilik va milliy uslub uyg'unligi kuchli namoyon bo'ladi.

Farg'ona (Qo'qon) xattotlik maktabi – Qo'qon xonligi davrida rivoj topib, she'riy va adabiy matnlarni nafis yozish an'anasi bilan ajralib turadi.

Samarqand xattotlik maktabi – qadimiy an'analarga ega bo'lib, ko'plab kotib va xattotlar faoliyati orqali mashhur bo'lgan. Bu maktab vakillari ilmiy va tarixiy asarlarni ko'chirishda katta hissa qo'shgan.

Toshkent xattotlik maktabi – XIX asrda shakllanib, asosan amaliy yozuv va kitobat an'alarini davom ettirgan.

Bundan tashqari, Hirot xattotlik maktabi ham alohida ahamiyatga ega bo'lib, u Temuriylar davrida yuksak darajada rivojlangan. Bu maktab vakillari tomonidan yaratilgan qo'lyozmalar nafisligi va mukammalligi bilan ajralib turadi. Xattotlik san'atining rivojida hukmdorlar va ziyolilarning homiyligi ham muhim rol o'ynagan. Xususan, saroy kutubxonalari faoliyati, qo'lyozma kitoblarni tayyorlash va bezash ishlari ushbu san'atning taraqqiyotiga xizmat qilgan.

Umuman olganda, Movarounnahr hududida shakllangan xattotlik maktablari Sharq madaniyatining muhim qismi bo'lib, ular orqali boy ilmiy va badiiy meros avlodlarga yetib kelgan.

Ushbu maktablar nafaqat yozuv san'atining rivojiga, balki madaniy-ma'naviy taraqqiyotga ham katta hissa qo'shgan.

Xulosa qilib aytganda, arab yozuvi Movarounnahrda uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tib, mukammal yozuv tizimiga aylangan.

²Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Тошкент. “Фан” нашриёти, 1971. 10 б.

Uning asosida shakllangan xattotlik san'ati esa Sharq madaniyatining ajralmas qismi sifatida ilmiy va badiiy merosni asrab-avaylashda muhim rol o'ynagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мўминов А. Ҳанафий уламоларнинг Мовароуннахр марказий шаҳарлари ҳаётида тутган ўрни ва роли (II–VII/VIII–XIII асрлар). Тарих фанлари доктори дис. Автореф. – Тошкент: ТИУ. 2003. – 46 б.
2. Аъзамхўжаев С., Исломов З.М. 100 Марказий Осиё тарихий ёдгорликлари. – Тошкент: Янги нашр нашриёти. – 2011, 76 б.
3. Алимов У., Мансуров А., Нуриддинов Ж., Мардонов И., Йўлдошхўжаев Ҳ., Хўжам А. Ҳазрати Имом. – Тошкент: Мовароуннахр. – 2013, 239 б.
4. Ҳасанов. А. Ислом тарихи. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2008 й. – 256 б.
5. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 430 б.